

עיצוב נבואות ארבע המלכויות בדניאל בספרות חז"ל

רבקה רביב*

בספר דניאל מצויות שתי נבואות בהן מופיע המושג ארבע מלכויות. הראשונה בפרק ב, חלום הפסל המורכב מארבע מתכות, המתוארכת בספר לשנת שתיים לנבוכדנצר, ובפרק ז, נבואת ארבע חיות טרף העולות מן הים, המתוארכת בספר לשנה הראשונה לבלשצר מלך בבל. נבואה אחרת, העוסקת בשתי מלכויות מצויה בפרק ח, ומופיעות בה שתי חיות מבויתות, איל וצפיר (שעיר) עזים, הנלחמות זו בזו, המתפרשות בסוף הנבואה כמייצגות את מלכות פרס ויוון. לצידן קיימות מסורות נוכריות חוץ-מקראיות, המשותפות לציביליזציות רבות (פרס, יוון ורומי) בהן המושג ארבע מלכויות או ארבע תקופות מהווה תשתית לתיאור מבנה ההיסטוריה.¹ מאמרנו יעסוק בעיצוב המושג הזה בספרות חז"ל. לפנינו, בעצם, מקרה מבחן לדרך בה השתמשו חז"ל במושגי המקרא, ולפיכך נבחן אילו התאמות חוללו החכמים במושג המקראי, ולאילו כיוונים הם הרחיבוהו. בין היתר נעמוד על הדרך בה הותאם החזון המקראי למציאות ההיסטורית שהשתנתה, כיצד הורחב החזון והפך לכלל דגם פרשני, וכיצד הוא שימש להתמודדות עם שאלות תיאולוגיות. בראשית דברינו נעסוק בשאלה האם חז"ל התייחסו למסורת המקראית או למסורות הנוכריות.

* ההתמחות לתנ"ך, מכללת "אורות ישראל" והמחלקה לתלמוד, אוניברסיטת בר-אילן.
¹ על היחס בין המסורות הללו קיים ויכוח מתמשך במחקר כבר שנים רבות. הראשון שעמד על הקשר בין החלוקה היהודית-נוצרית על אודות ארבע מלכויות לבין מקורות פרסיים קדומים היה מייר בספרו: E. Meyer, *Ursprung und Anfänge des Christentums*, II (1921), p.189.
 ff. לאחריו נתפרסמו מספר מחקרים בנושא, שהוכיחו בראיות רבות, שזו היתה סכימה מקובלת בכל העולם העתיק, החל מהמאה השמינית לפנה"ס. ראה בתוך: J. W. Swain, "The Theory of the Four Monarchies Opposition History under the Roman Empire", D. Flusser, *Classical Philology* 35 (1940), pp. 1-21; ולאחריו פלוסר: "The Four Empires in the Fourth Sibyl and in the Book of Daniel", *IOS* 2 (1972), pp. 148-172 (=להלן, פלוסר); לאחרונה ערערו הסל ולוקס על מסקנותיהם של סוין ופלוסר, בדבר תלות בין ספר דניאל לטקסטים הפרסיים והיווניים, בתוך: G. F. Hasel, "The Four World Empires of Daniel 2 Against its Near Eastern Environment", *JSOT* (1979), pp. 17-30. וראה רשימה מפורטת של רוב הפרסומים שהופיעו בסוגיה זו עד 1979, שם עמ' 24 הערה 1; E. C. Lucas, "The Origin of Daniel's Four Empires", *Tyndale Bulletin* 40, 2 (1989), pp. 185-202 (=להלן, לוקס).

המושג ארבע מלכויות משותף כאמור למסורות רבות חוץ מקראיות ולנבואות דניאל. למשל, ארבע המתכות הנזכרות בפסל נבוכדנצר: זהב, כסף, נחושת וברזל (מעורב בטיט) נזכרות במסורות פרסיות ויווניות. התפיסה הפוליטית של החלוקה לארבע מלכויות משותפת לרוב המסורות הנוכריות ולמקרא. ברם, קיימים מספר מאפיינים שמייחדים את המסורות הנוכריות מן המסורת בספר דניאל. ארבע המלכויות לפי התפיסה היוונית, ויותר מאוחר הרומית, פותחות תמיד במלכות אשור, ולאחריה מדי, פרס ויוון. יותר מאוחר הוסיפו היסטוריונים רומיים את רומי כמלכות חמישית.² ואילו בספר דניאל ישנה פרשנות מפורשת לחלום נבוכדנצר בנוגע לזהות המתכת הראשונה. דניאל מבושר לנבוכדנצר: "אַנְתָּה הוּא רֵאשָׁה דִּי נְהָבָא (=אתה הוא ראש הזהב)" (דניאל ב 38).³ בנוגע למתכות האחרות סתם דניאל ולא פירש, למעט הרמיזה שמדובר במלכויות שיבואו לעולם לאחר נבוכדנצר: "וּבְתִרְךָ תִּקּוּם מְלָכוֹ אֲחֵרֵי אָרְעָ מִנְּךָ וּמְלָכוֹ תְּלִיתָאָה אֲחֵרֵי דִּי נְחָשָׂא דִּי תִשְׁלַט בְּכָל אָרְעָ: וּמְלָכוֹ רְבִיעָאָה תִּהְיֶה תִּקְיָה תִּקְיָה פְּרִזְלָא פֶּל קָבֵל דִּי פְּרִזְלָא מְהִדֵּק וְחָשֵׁל כִּי לֹא וּכְפִרְזָלָא דִּי מְרַעַע פֶּל אֵלִין תִּדְק וְתִרַע (= ואחריך תקום מלכות אחרת שפלה ממך, ומלכות אחרת מנחושת, אשר תשלוט בכל הארץ. ומלכות רביעית תהיה חזקה כברזל, כמו שהברזל מדק ומכתת הכל, וכברזל המרוצץ את כל אלה, תדק ותרוצץ)" (שם שם 39-40). שמות שלושת המלכויות האחרונות לא נתפרשו בחזיונות אלו לדניאל. ברם, אם בוחנים את שמות המלכויות הנזכרות בספר כולו ניתן לכאורה⁴ לזהות את שמות כל ארבע המלכויות, שהרי בספר נזכרות ארבע מלכויות, הראשונה, כאמור, היא בבל, ולאחריה נזכרות: מדי (שם ו 1, ה 20, שם ט 1), פרס (שם ח 20, י 20, יא 2), ויוון (שם ח 21, י 20, יא 2). ניתן אם כך להסיק, שלפי ספר דניאל המלכות הראשונה היא מלכות בבל, ומבין שלושת האחרות נרמזו מלכויות: מדי, פרס ויוון וחלוקה זו שונה כאמור מן המסורות הנוכריות.

² ראה: סווין, עמ' 5, פלוסר, עמ' 157-159.

³ סווין טען שדניאל שינה את זהות המלכות הראשונה על מנת להתאימה להיסטוריה היהודית. מנקודת מבט של מלכות יהודה חורבן המקדש וההגליה בימי נבוכדנצר היוו נקודת המפנה החשוב ביותר בהיסטוריה היהודית. ראה: סווין, עמ' 10.

⁴ המחקר החשוב ביותר שקבע זאת והשפיע על כל הבאים אחריו הוא של רולי, בספרו: H. H. Rowley, *Darius the Mede and the Four World Empires in the Book of Daniel*, Cardiff 1935 (=להלן, רולי). קרגוניס סיכם את מסקנות המחקר בסוף המאה העשרים והביא ראיה ספרותית לתפיסה של רולי במאמרו: C. Caragounis, "History and Supra History", in: *The Book of Daniel in the Light of New Finding* (ed. A.S. Van Der Woude), Leuven 1993, pp. 387-397. לספר דניאל: J. E. Goldingay, *Daniel (WBC)*, Dallas, TX. 1989, pp. XXXI-XXXVIII. לענ"ד הזיהוי של ארבע המלכויות כבבל, מדי, פרס ויוון לפי ספר דניאל לא לגמרי מוחלט, מאחר ובכתובת על הקיר "מְנָא מְנָא תְּקֵל וּפְרִסִין" (דניאל ה 24) נרמזה מלכות פרס כמחליפה את מלכות בבל, ולא מלכות מדי. יתר על כן, החיבור בין מדי ופרס, שעשו יותר מאוחר חז"ל, כמייצגות יישות אחת, נזכר כבר בדניאל ו 9, שם שם 13; שם ח 20; אסתר י 2.

קיימת ראייה ספרותית מן החיבור חזון הסיבילות הרביעי⁵ לכך שהחלוקה לפי התפיסה היוונית-רומית היתה ידועה בישראל. חיבור זה מתאר את ההיסטוריה האנושית לפי הסדר הבא: "בראשית ימשלו בני אשור על כל בני האדם" (חזיונות הסיבילות ד 49), "ובני מדי ינצחו אותם" (שם 54), ויותר מאוחר "וחיל הפרסים יהיה ראש וראשון בכל התבל" (שם 65), ובסוף ההיסטוריה "אכן כשגזע האנשים יגיע לדור העשירי" (שם 86) יופיעו "המוקדונים בשבט מושלים" (שם 88). בהמשך מציין המחבר "גם גבורת מוקדון לא תארך לעולם כי ממערב" (שם 102) תעלה איטליה ותהרוס את יוון. לעומת החלוקה הזאת מתאפיינות המסורות בספרות חז"ל⁶ בשמירה עקבית על הסדר של ספר דניאל. בכל המסורות בספרות חז"ל נמצא באופן עקבי את בבל כמלכות הראשונה מבין ארבע המלכויות.

יתר על כן במסורות הנוכריות מדובר בארבע תקופות היסטוריות המתחילות בשחר ההיסטוריה האנושית, ואילו לפי ספר דניאל, ויותר מאוחר בספרות חז"ל, תחילת פעילותן של ארבע המלכויות מתקיימת בפועל רק בסוף תקופת המקרא, מערב חורבן בית ראשון ואילך. ניתן להוכיח שגם מוטיב זה בתפיסה הנכרית היה ידוע בישראל, שהרי בחזון הסיבילות הרביעי הוטעם, שמלכות אשור התחילה בשחר ההיסטוריה,⁷ ובכל זאת בחרו החכמים לדבוק בסכימה המקראית גם בנקודה זו.

מאפיין ייחודי נוסף הנמצא רק בספר דניאל, וחסר כצפוי במסורות הלא יהודיות, הוא ההיבט היהודי. קרגוניס טען שההיבט היהודי בא לידי ביטוי בחזון ארבע המלכויות באופנים שונים, וכדאי לצטט מספר משפטים מדבריו:

The Author is interested in history only in so far as it has significance for his own people. The reference-point for evaluating historical events is Jewish religion and ethics. Historical events have significance only if they are relevant for the Jewish nation. His whole treatment of the four empires is determined by whether or not they affect the Jews.⁸

⁵ לפי פלוסר החיבור הזה נתחבר בידי יהודי, שלא נמנה עם חוגי האיסיים, בסביבות שנת 80 לספירה. להערכתו חיבור זה הושפע מחיבור פגאני קדום יותר. ראה: פלוסר, עמ' 148-149, 165. על היחס בין ספר דניאל לספרות בתר מקראית התקיים לאחרונה דיון בתוך קובץ מאמרים על ספר דניאל: J. J. Collins, "Current Issues in the Study of Daniel", in: *The Book of Daniel – Composition and Reception* (ed. J. J. Collins and P.W. Flint), Leiden-Boston 2001, pp. 1-11; L. L. Grabbe, "A Dan(iel) for all Seasons: For Whom was Daniel Important?", pp. 236-239; L. T. Stuckenbruck, "Daniel and Early Enoch Traditions in the Dead Sea Scrolls", pp. 359-386; E. Eshel, "Possible Sources of the Book of Daniel", pp. 387-394.

⁶ וכן בתרגום הארמי לחבקוק ג 17.

⁷ חזיונות הסיבילות ד 49.

⁸ קרגוניס, עמ' 395.

היבט זה בא לידי ביטוי קודם כל בסדר המלכויות. בבל נחשבת כמלכות ראשונה משום שמנקודת מבט של מלכות יהודה הבבלים יצרו את נקודת המפנה ההיסטורית המשמעותית ביותר בתולדותיה והחריבו את הממלכה, ולכן ספר דניאל הציג את בבל כמלכות הראשונה.⁹ ביטוי נוסף הוא האופן בו תתייחס המלכות הרביעית לישראל. לפי ספר דניאל תשעבד המלכות הרביעית את הקדושים (דניאל ז' 21), ותפגע במ ובאמונתם ("וּמְלִין לְצַד עֲלָאָה יְמַלֵּל וְלְקַדְיָשִׁי עֲלִיּוֹנִין יְבַלֵּא וְיִסְפֵּר לְהַשְׁנִיָּה זְמַנִּין וְדַת וְיִתְנַהֲבוּן בְּיַדָּה (= ודברים לצד העליון ידבר, ואת קדושי עליונים יבלה, ויחשוב לשנות זמנים ודת, וינתנו בידו) " (שם שם 25). בספרות חז"ל קיימות מסורות רבות שהרחיבו נקודה זו וציינו בנוגע לכל אחת מן המלכויות את הדרך המיוחדת בה היא התייחסה לעם ישראל, למקדשם ולתורתם.¹⁰

⁹ ראה לעיל הערה 3.

¹⁰ לדוגמה, במכילתא דרבי ישמעאל מובאת מסורת בשם רבי נתן לפיה תפקידן ההיסטורי (לא בהכרח הבלעדי) של ארבע המלכויות הוא לשעבד את ישראל: "הראהו ארבע מלכויות שהן עתידין לשעבד את בניו, שנא' 'ויהי השמש לבא' וגו' (בראשית טו 12)". (מכילתא דרבי ישמעאל לפי כ"י אוקספורד 151 [הורוביץ-רבין, מס' יתרו, פרשה ט, עמ' 236]). במקום אחר הבחינו החכמים בין שלושת המלכויות הראשונות לבין הרביעית על רקע יחסן כלפי אלוהי ישראל וכלפי צדיקי ישראל. לשלוש המלכויות הראשונות נמצא צד זכות בעוד שמלכות רומי מורדת באלוהי ישראל והורגת את הצדיקים:

'את הגמל' (ויקרא יא 4), זו בבל. 'כי מעלה גרה הוא' (שם), שהיא מקלסת לקב"ה... 'קָעַן אָנָּה נְבוּכַדְנֶצַּר מְשַׁבַּח וּמְרוֹמֵם וּמְהַדָּר לְמֶלֶךְ שְׁמַיָּא (=עַתָּה אֲנִי נְבוּכַדְנֶצַּר מִשְׁבַּח וּמְרוֹמֵם וּמְהַדָּר אֶת מֶלֶךְ הַשָּׁמַיִם)' וגו' (דניאל ד 34)...

'את השפן' (ויקרא יא 5), זו מדי. 'כי מעלה גרה הוא' (שם), שמקלסת לקב"ה, 'כה אמר כורש מלך פרס כל ממלכות הארץ נתן לי' וגו' (עזרא א 2).

'את הארנבת' (ויקרא יא 6), זו יוון. 'כי מעלת גרה היא' (שם), שמקלסת לקב"ה. אלכסנדרוס מקדון כד הוה חמי לשמעון הצדיק אמר בריך אלהיה שלשמעון הצדיק.

'את החזיר' (ויקרא יא 7), זו אדום. 'והוא גרה לא יגר' (שם), שאינה מקלסת לקב"ה, ולא דייה שאינה מקלסת אלא מחרפת ומגדפת ואומרת 'מי לי בשמים ועמד לא חפצתי בארץ' (תהלים עג 25).

ד"א 'את הגמל' (ויקרא יא 4), זו בבל. 'כי מעלה גרה הוא' (שם), שמגדלת את הצדיקים, ודניאל בתרע מלכא' (דניאל ב 49).

'את השפן' (ויקרא יא 5), זו מדי. 'כי מעלה גרה הוא' (שם), שהוא מקלס להקב"ה, הצדיקים, 'ומרדכי ישב בשער המלך' (אסתר ב 19).

'את הארנבת' (ויקרא יא 6), זו יוון. 'כי מעלת גרה היא' (שם), שמגדלת את הצדיקים. אלכסנדרוס מקדון כד הוה חמי שמעון הצדיק הוה קאים על ריגליה. אמ' ליה, יהודאי לית את יכיל למיחמי, מן קדם יהודיי את קאים? (=כשהיה רואה את שמעון הצדיק היה עומד על רגליו, אמרו לו: יהודי אין אתה יכול לראות? מפני יהודי אתה עומד?), אמר להן, בשעה שאני יוצא למלחמה כדמותו אני רואה ונוצח.

'את החזיר' (שם שם 7), זו אדום. 'והוא גרה לא יגר' (שם), שאינה מגדלת את הצדיקים, ולא דייה שאינה מגדלת אלא הורגת, הה"ד 'קצפתי על עמי חלתי נחלתי ואתנם בידך' (ישעיה מז 6), זה ר' עקיבה וחביריו. (ויקרא רבה לפי כ"י לונדון [מרגליות, פרשה יג, ה, עמ' רצב-רצד]).

שני מאפיינים ייחודיים אלה, סדר המלכויות וההיבט היהודי, מופיעים אם כך רק בספר דניאל ובמסורות חז"ל. מכאן ניתן להסיק להערכתנו על זיקתן הישירה של המסורות בספרות חז"ל לספר דניאל.

*

לאחר שנוכחנו שהדיון בספרות חז"ל מתייחס ישירות למושג ארבע מלכויות המקראי ולא למושג ארבע מלכויות החוץ-מקראי, נציג להלן מספר תחומים בהם עוצב המושג המקראי בידי החכמים.

התחום הראשון נוגע לזיהוי המלכות הרביעית. כאמור ספר דניאל לא ציין במפורש את זיהוין של כל המלכויות. ברם ניתן כאמור להסיק מנתוני הספר שארבע המלכויות הן: בבל, מדי, פרס ויוון.¹¹

ואמנם, מן חיבור חזון הסיבילות השלישי, שיש לו זיקה ברורה לספר דניאל,¹² ניתן לקבוע שזיהויה של המלכות הרביעית עם יוון היה קיים בעולם היהודי. לפי חזון זה עם התמוטטות היוונים, המכונים "גזע האנשים הרשעים" (חזון הסיבילות השלישי 568), "יבוא גזע קדוש של אנשים צדיקים, הנוטים לרצון העליון ולמחשבתו" (שם 573-574). וביניהם יהיה קיצה המאושר של ההיסטוריה האנושית. כמובן, החכמים לא יכלו לקבל פרשנות כזו מאחר וביניהם כבר נפלה מלכות יוון בידי רומי,¹³ ואילו ההבטחה המקראית על אודות מלכות עולמים של קדושים עליונים לא נתקיימה.¹⁴ זה מסביר מדוע זוהתה המלכות הרביעית כרומי. בגלל זיהויה של רומי כמלכות הרומית היה צורך לאחד את הזיהוי השני והשלישי לאחד, ומדי זוהתה כמלכות השנייה, כשהכוונה גם למלכות פרס, ויוון זוהתה כמלכות השלישית. זיהוי המלכות האחרונה כרומי נזכר כבר אצל יוספוס בקדמוניות היהודים, ספר עשירי 276, בחזון הסיבילות הרביעי 102-105, ובחזון עזרא ט 10-12. פלוסר טען שעדות לעדכון של הפרשנות למלכות רביעית נמצאת באחת הפסקאות של חזון הסיבילות הרביעי.¹⁵ שם מונה החזון ארבע מלכויות, כשהרביעית היא יוון, אשר תמשול על העולם בסופה של

¹¹ ראה לעיל הערה 4.

¹² החזון משתמש במוטיבים מספר דניאל, למשל, במוטיב עשר הקרניים (חזון הסיבילות השלישי 397), במוטיב של עם קדושים שיבוא לעולם בקץ ההיסטוריה (שם 573-580), במוטיב של מלך המשיח (שם 552-553), ובמוטיב של מלכות עולמים (767). להערכת פלוסר, חזון הסיבילות השלישי קדום יותר מחזון הסיבילות הרביעי והוא נתחבר בסביבות שנת 140 לפנה"ס. ראה: פלוסר, עמ' 152.

¹³ צ'ילדס טוען שהמעבר מהפרשנות הקדומה (מלכות רביעית היא יוון) לפרשנות החדשה (מלכות רביעית היא רומי) התחוללה בפרשנות היהודית כבר בשלב הקנוניזציה של הספר. ראה: B. S. Childs, *Introduction to the Old Testaments as Scripture*, Philadelphia 1978, p. 619.

¹⁴ הדילמה הזאת נמשכה לאורך כל ההיסטוריה, כשנפלה מלכות רומי, ולמעשה נמשכת עד היום. דוגמה יפה להצגת הדילמה הזאת מפי אדם מודרני, המאמין בנבואתו של דניאל, ומצפה להתגשמותה נמצא במאמרו של טאונר, בתוך: W. S. Towner, "The Preacher in Lion's Den", in: *Interpreting the Prophets* (eds. J.L. Mays & P.J. Achtemeier), Philadelphia 1987, pp. 273-284.

¹⁵ ראה: פלוסר, עמ' 150-151.

ההיסטוריה.¹⁶ לאחר תיאורה של יוון מובאת פסקה בנוגע לרומי, שעומדת להחריב את יוון: "אכן גם גבורת מוקדון לא תאריך לעולם כי ממערב, מאיטליה, תפרח מלחמה גדולה" וכו' (חזון הסיבילות הרביעי 102-106). פלוסר סבר שפסקה זו נוספה לחיבור בתקופה הרומית, ואמנם מבחינה ספרותית רצף החזון לא נפגע אם מנתקים פסקה זו מן ההקשר.¹⁷ כדאי לציין שגם בפרשנות הנוצרית הקדומה זוהתה המלכות הרביעית כמלכות רומי.¹⁸

בספרות חז"ל מופיע לראשונה החיבור בין פרס ומדי למלכות אחת בחיבור סדר עולם פרק ל'. לא ברור האם התפיסה של מדי ופרס כמלכות אחת נבעה ישירות משיטתו של בעל סדר עולם בנוגע לארבע המלכויות, שהרי גם המקרא מציג מספר פעמים את מדי ופרס כמלכות אחת,¹⁹ מכל מקום ייתכן והדבר משקף את שיטתו בנוגע לסדר המלכויות. זיהוי המלכות הרביעית כמלכות שבאה לאחר מלכות יוון מופיע במפורש לראשונה בספרות חז"ל במכילתא דרבי ישמעאל במסכת בשלח פרשה א (הורוביץ-רבין עמ' 87) ובמסכת בחדש פרשה ט (הורוביץ-רבין עמ' 236). בשני מקורות אלה מזהות שלושת המלכויות הראשונות כבבל, מדי ופרס ויוון, והרביעית ללא זיהוי מפורש,²⁰ מכל מקום ברור שכוונת החכמים היתה לרומי. בחיבור בראשית רבה פרשה צט (תיאודור-אלבק, עמ' 1274), ובויקרא רבה, פרשה יג, ה (מרגליות, עמ' רצד), מזהה המלכות הרביעית עם מלכות אדום, והדבר נוצר כנראה בעקבות התפתחות החיבור בין רומי לאדום.²¹ מכאן ואילך מצוינת בספרות חז"ל רומי-אדום כמלכות הרביעית.²²

בספר דניאל מדומה המלכות הרביעית בנבואת הפסל בפרק ב לברזל, המעורב בטיט, ובפרק ז, בנבואת החיות העולות מן הים, לא מצא המחבר מילים לדמות את החיה הרביעית לאחת מן החיות המוכרות.²³ המלכות הראשונה מדומת לאריה מכונף

¹⁶ החזון מציין שמלכות יוון תתקיים בדור העשירי של האנושות, ומוטיב זה משמעותו במסורות הנוצריות של ארבע המלכויות קץ ההיסטוריה. ראה: חזון הסיבילות הרביעי 86-89.

¹⁷ ראה: פלוסר, עמ' 151.

¹⁸ דיון בעיצוב נבואת ארבע החיות בברית החדשה ראה בתוך: K. Hanhart's, "The Four Beasts of Daniel's Vision in the Night in the Light of Rev. 13, 2", *NTS* 27 (1980), pp. 576-583. דיון בפרשנות הנוצרית הקדומה של אבות הכנסיה בנוגע לארבע החיות ראה: רולי, עמ' 76-78; סוויץ, עמ' 18-21.

¹⁹ ראה לעיל הערה 4.

²⁰ במהדורת הורוביץ (עמ' 236) מוצג על פי דפוסי המכילתא זיהויה של רומי באופן מפורש ('רומי חייבתא'), מכל מקום אין לטקסט הזה בסיס בכתבי היד של המכילתא (אוקספורד 151 ומינכן 117) ואין לקטע הזה קטעי גניזה שיאששו או יפריכו את עדות הדפוסים.

²¹ וראה דבריו של פרנקל בעניין זה, בתוך: י' פרנקל, דרכי האגדה והמדרש, תל אביב 1996, א, עמ' 218-219, שם, ב, עמ' 617. כדאי לציין שבתרגום הארמי לחבקוק ג 17 נזכרת רומי כמלכות רביעית.

²² מדובר בעשרות מראי מקום. נציין כמה מהם: אבות דרבי נתן נ"א פרק לד; בבלי שבועות ו ע"ב, עבודה זרה ב ע"ב; מדרש תנחומא (ורשא), פרשת תרומה, סימן ז, שם, פרשת בהר, סימן א; מדרש תנחומא (בובר), פרשת תולדות, סימן י, שם, פרשת תרומה, סימן ו, שם, פרשת שמיני, סימן יד, שם פרשת תזריע, סימן טז; מדרש תהילים (בובר), יח, י.

²³ יש פרשנים הטוענים שדניאל התכוון לפיל, שהובא ארצה למטרות מלחמה בידי אנטיוכוס אפיפנס הרביעי, ומטעמי צנזורה המחבר לא ציינו. ראה: J. E. Goldingay, *Daniel (WBC)*.

בכנפי נשר, השניה לדב, השלישית לנמר מכונף, בעל ארבעה ראשים, ואילו החיה הרביעית כה מאיימת שלא נמצא לה דמיון.²⁴ הברזל שבחזון הפסל בפרק ב, נזכר בחזון החיות בקשר לשיני החיה הרביעית (דניאל ז 7). חיה זו היא בעלת רגלים מזיקות ועשר קרניים, המשתנות במהלך הזמן (שם שם 8). לדברי החזון "וְהָיָא מְשַׁנְיָה מִן כָּל חַיּוֹתָא דִּי קִדְמָה (=והיא משונה מכל החיות אשר לפניה)" (שם שם 7). הפרשנות היהודית השלימה את הזיהוי החסר של החיה הרביעית. בחיבור חזון עזרא מדמה המחבר את המלכות הרביעית לנשר, והדבר תואם את תפיסתו את המלכות הרביעית כמלכות רומי. הנשר, היה אחד מן הסמלים המובהקים של הלגיון העשירי שחנה בארץ תקופה ארוכה והוא ייצג נאמנה את מלכות רומי.²⁵ המחבר מציין שדימוי המלכות הרביעית לנשר הוא פרי גילוי חדש, שחסר בספר דניאל: "ויאמר אלי זה פתרון המראה אשר ראית. הנשר אשר ראית עולה מן הים היא המלכות הרביעית אשר נראתה במראה לדניאל. אך לו לא נפתר כאשר אני פותר לך עתה." (חזון עזרא ט 12-10 [כהנא, עמ' תרמה]).²⁶ המלכות הרביעית לפי חזון עזרא שולטת על העולם ברשעה ובערמה, ועוסקת במשפט שקר שכתוצאה ממנו מדוכאים החלשים.²⁷ תכונות אלו ילוו בהמשך את תיאורי המלכות הרביעית בספרות חז"ל.

בספרות חז"ל מדומת המלכות הרביעית באופן עקבי לחזיר היער. זיהוי זה קשור כנראה אף הוא לאחד מסמליו של הלגיון העשירי, חזיר היער.²⁸ ברם דימויה של אדום

Dallas, TX. 1989, pp. 163-164. קרגוניס סבר שהשמטת הדימוי נעשתה במכוון בכדי להבליט את ההבדל בין החיה הרביעית לשלושת האחרות. ראה: קרגוניס, עמ' 395 הערה 43. במאמר קודם טען קרגוניס ששונותה של החיה הרביעית באה לבטא את המפגש המאיים בין שתי ציביליזציות שונות לחלוטין (ישראל ויוון). ראה: C. Caragounis, "Greek Culture and Jewish Piety: The Clash and the Four Beasts of Daniel 7", *ETL* 65 (1989), pp. 280-308.

²⁴ על הרקע התרבותי לציורי החיות בחזון דניאל דנו פורטר וקולינס בתוך: P. A. Porter, *Metaphors and Monsters: A Literary-Critical Study of Daniel 7 and 8*, Lund 1988, pp. 13-29; J. J. Collins, "Stirring Up the Great Sea. The Religio-Historical Back-ground of Daniel 7", in: *Seers, Sibyls and Sages in Hellenistic-Roman Judais*, Leiden 1997, pp. 139-155.

²⁵ ללגיון העשירי (LEG-X-FRE), שחנה בארץ ישראל, היו למעשה שלושה סמלים: הנשר, חזיר היער ואניית מלחמה. לעדויות הארכיאולוגיות לסמלים אלו שנמצאו בארץ, ראה דבריו של H. Geva, "Twenty Years of Excavations in Jerusalem, 1968-1993: Achievements and Evaluation", in: *Ancient Jerusalem Revealed* (ed. by H. Geva), Jerusalem 2000, pp. 18-20.

²⁶ פסקה זו צוינה על-ידי לוקאס בתוך: C. Lucas, "The Origin Daniel's Four Empires Scheme Re-examined", *Tyndale Bulletin*, 40, 2 (1989), p. 190.

²⁷ חזון עזרא ט 42-40.

²⁸ את ההשערה שדימויה של רומי לחזיר היער נלקח מסמלי הלגיון העשירי העלה לראשונה א' עפשטיין, "החיות של ארבע המלכויות", בית התלמוד, ד (תרמ"ה), עמ' 173. ונראים דבריו על רקע הממצאים הארכיאולוגיים שנמצאו בירושלים (לעיל הערה 25). פרנקל טען שמדובר בהשערה דחוקה וסבר שהזיהוי נוצר כתוצאה מפרשנות המקרא, ראה: י' פרנקל, דרכי האגדה והמדרש, ב, תל אביב 1996, עמ' 618. הר הטעים שהשימוש בדימוי רומי לחזיר היער היה נפוץ בימי האמוראים יותר מימי התנאים. ראה: מ"ד הר, השלטון הרומי בספרות התנאים, עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית, ירושלים תש"ל, עמ' 129-128, הערה 99. על היחס לחזיר בעת

לחזיר היער קדום לכיבוש הרומי והוא נמצא כבר בחיבור חנוך הכושי, המתאר את תולדות האנושות, ובבואו לדמות את לידת יעקב ועשו הוא מציין "והפר ההוא אשר נולד ממנו הוליד חזיר יער שחור ושה לבן, וחזיר היער ההוא הוליד חזירים רבים והשה ההוא הוליד שנים עשר צאן" (חנוך א פט 12).²⁹ גם חז"ל ציינו שזיהויה של החיה הרביעית עם חזיר היער חסר בספר דניאל, וכדרכם מצאו רמז לזיהוי זה ממקורות אחרים במקרא:

ר' פינחס ר' חלקיה בשם ר' סימון מכל הנביאים לא פרסמוה אלא שנים, אסף ומשה,
 אסף 'יכרסמנה חזיר מיער' (תהילים פ 14),
 משה 'את החזיר כי מפריס' (ויקרא יא 7),
 למה הוא מושלה בחזיר,
 אלא מה החזיר הזה בשעה שהוא רובץ הוא מפשט את טלפיו כלומר שאני טהור,
 כך מלכות הרשעה הזאת גוזלת וחומסת ונראה כאילו מצעת בימה. (בראשית רבה לפי כ"י וטיקן 30 [תיאודור-אלבק, פרשה סה, א, עמ' 713])

הדימוי לחזיר ביסס את הידוע על המלכות רומי מקדמת דנה: "כך מלכות הרשעה הזו גוזלת וחומסת, נראת כאילו מצעת בימה". הביטוי "כאילו מצעת בימה" מתפרש כמערכת המשפט המפותחת של המלכות הרומית, שנחשבה בידי החכמים למערכת המייצגת דיכוי ורשע.³⁰ התואר "רשעה" למלכות רומי, הנמצא כאמור כבר בחזון עזרא (ט 40), מקורו בספר מלאכי על אדום "פי תאמר אדום רשענו ונשוב ונבנה קרבות... וקראו להם גבול רשעה" וגו' (מלאכי א 4).
 את הזיהוי של רומי לחזיר ניסו החכמים לבסס על שני כתובים. במזמור פ מתלונן המשורר על כך שנפרצו גדרות הארץ והיא נפגעה מן האויבים, המדומים לחזיר הבר ולחיות השדה ("למה פרכת גדריה וארוה פל עברי דרך: יכרסמנה חזיר מיער וזיו שדי ירעה" [תהילים פ 13-14]). התיאור הזה מתאים במקצת לכתוב בדניאל על אודות פעולותיה של החיה הרביעית שהיא אוכלת בשיני הברזל שלה את כל אויביה ("ושנין די פרזל לה רברבן אכלה ומדקה" [דניאל ז 7]). הפסוק מויקרא "את החזיר כי מפריס פרסה" (ויקרא יא 7), נמצא ברשימה של ארבע חיות טמאות בעלות סימן טהרה אחד. הוא בא לבסס את אופייה הצבוע של מלכות הרשעה הנראית 'כאילו מצעת בימה' של דין ומשפט.

A. von Ror Sauer, "The Cultic Role of the Pig in Ancient Times", in: *In Memoriam Paul Kahle* (ed. by M. Black and G. Fohrer), Berlin 1968, pp. 201-207.

²⁹ פרנקל חושב שאין זה אלא מקרה בלבד שאדום זוהתה עם חזיר היער, מאחר והמחבר השתמש בשלל תמונות של חיות (פילים, גמלים, חמורים, פרים לבנים, כלבים, צבועים וחזירי היער), ובעיקר עדיין לא נתגבש זיהויה של רומי עם אדום. ראה: י' פרנקל, דרכי האגדה והמדרש, ב, תל אביב 1996, עמ' 618.

³⁰ כך בהערת המהדיר, בעמ' 713. וראה מה שהעיר על הביטוי 'בימה שלרשע' בבראשית רבה פרשה לז, ב (תיאודור-אלבק, עמ' 345).

סיכומו של דבר – החכמים זיהו את המלכות הרביעית כמלכות רומי, ובכך עדכנו את משמעות הנבואה לפי השינויים ההיסטוריים שהתחוללו מימי חיבור הספר ועד לימיהם. הם קיבלו את המסורות הבתר-מקראיות בנידון זה והשלימו את הדימוי למלכות הרביעית, החסר בספר דניאל. את הדימוי הם ביססו בעזרת פרשנות המקרא, ששימשה עבורם הכלי החשוב ביותר לביסוס מסורות קדומות.

*

תחום שני בו עוצב המושג המקראי בספרות חז"ל הוא השפעתו של המושג על פרשנות המקרא של חז"ל. מתוך עיון במסורות חז"ל עולה שבעיני החכמים הועצמה חשיבותו של המושג ארבע מלכויות והוא הפך ממושג בשולי המקרא למושג מרכזי בעולמם של החכמים. מושג זה הפך להיות אחד המוטיבים המרכזיים בפרשנות המקרא כולו. נפתח את דיוננו במסורת המובאת כבר במכילתא דר"י,³¹ מס' יתרו, פרשה ט, שאנו משערים שהוא המקור הקדום ביותר בספרות חז"ל, בו הועתק מוטיב ארבע המלכויות מספר דניאל למקומות נוספים במקרא.

המסורת מתייחסת לפרשת ברית בין הבתרים בזיקה לפרקי דניאל. ואמנם, בין פרקי דניאל על אודות ארבע המלכויות לבין פרשת ברית בין הבתרים יש דמיון רב – בשתי הפרשיות חזו אברהם ודניאל חזיון נבואי מלא אימה בשעת לילה. על אברהם נאמר "ותרדמה נפלה על אברם והנה אימה חשכה גדלה נפלת עליו" (שם שם 12), ועל דניאל נכתב "תִּזְהַר הַיֵּית בְּחַזְיוֹנוֹת הַלַּיְלָה" (דנ' ז 13). לחזיון של דניאל נתלוותה תחושת חרדה גדולה "אֶת־פְּרִיַת רוּחִי אֶנָּה דְּנִיָּאל בְּגוֹא נְדָה וְחַזְיוֹנֵי רֵאשֵׁי יְבֻהֲלֹנִי (=חלשה רוחי, אני דניאל, בתוך נדנה,³¹ וחזיונות ראשי יבהלוני)" (שם שם 15). בברית בין הבתרים נתבשר אברהם על שעבודם של ישראל "בארץ לא להם" (בראשית טו 13) ועל דין שה' יקיים עם הגויים בעוון שעבוד זה "וגם את הגוי אשר יעבדו דן אנכי" (שם). הברית עצמה היתה כרוכה בלקיחת כמה סוגי בעלי חיים "קחה לי עגלה משולשת ועז משולשת ואיל משלש ותר וגוזל" (שם שם 9), ארבע החיות שראה דניאל, נתפרשו כאמור כמלכויות שתשלוטנה בעולם, ועל הרביעית נאמר במפורש שתפגע בעם ישראל ("וּלְקַדְשֵׁי עֲלִיוֹנִין יִבְלָא [=ואת קדושי עליונים יבלה]" שם שם 25), וסופן יהיה בדין שהקב"ה יעשה עמהן. הדמיון שבין הפרשיות גרם כנראה להעתקת מוטיב ארבע המלכויות לסיפור ברית בין הבתרים ושימש לפירושו. וכך אמנם נמצא במכילתא דרבי ישמעאל, כחלק ממסורת המובאת בשם התנא ר' נתן.³²

הראהו ארבע מלכויות שהן עתידין לשעבד את בניו, שנא' 'ויהי השמש לבא' וגו' (בראשית טו 12). 'אימה' (שם) זו מלכות בבל, 'חשכה' (שם) זו מלכות מדי, 'גדולה' (שם) זו מלכות יון,

³¹ רס"ג וראב"ע פירשו זאת ככינוי לגוף, מלשון נדן, נרתיק.
³² ר' נתן, תנא מן הדור הרביעי, שעלה מבבל כנראה לפני מרד בר כוכבא.

'נופלת' (שם) זו מלכות רביעית. (מכילתא דרבי ישמעאל לפי כ"י אוקספורד 151 [הורוביץ-רבין, מס' יתרו, פרשה ט, עמ' 236])³³

המכילתא קושרת כנראה בין תחושת האימה שאפפה את חזיון ברית בין הבתרים לתחושת האימה שליוותה את חזיונו של דניאל, ומתוך כך הועתק המושג ארבע המלכויות לסיפור חזיונו של אברהם והפך להיות חלק ממשמעויותיה של ברית בין הבתרים. בבראשית רבה נקשרות החיות הנזכרות בחזיונו של אברהם עם החיות הנזכרות בחזיונו של דניאל. כאמור בחזון החיות העולות מן הים נזכרו רק חיות טרף, אולם בחזון הצמוד לו בפרק ח, נזכרו האיל וצפיר העזים כמייצגים את מלכויות פרס ויוון. אם את מלכויות פרס ויוון ייצגו האיל וצפיר העזים, ניתן להסיק שגם מלכויות בבל ורומי עשויות להיות מיוצגות על ידי חיות דומות. כך יכלו החכמים לקשר בין ספר בראשית לנבואות דניאל³⁴ באופן הבא:

'קחה לי עגלה משולשת' (בראשית טו 9) זו מלכות בבל, שמעמדת שלשה נבוכדנצר ואויל מרודך ובלטשצר.³⁵
'ועז משולש' (שם) זו מדיי, שמעמדת שלשה כורש ודריוש ואחשורוש.
'ואיל משולש' (שם) זו יוון. ר' אלעזר ור' יוחנן. ר' אלעזר א' כל הרוחות כיבשה³⁶ ורוח מזרחית לא כיבשה. אמר לו ר' יוחנן והכת' 'ראיתי את האיל מנגח ימה וצפונה ונגבה וכל חיות לא יעמדו מלפניו' (דניאל ח 4).³⁷
'ותור וגוזל' (בראשית טו 9) זו אדום, תור הוא אלא גוזלני³⁸ (בראשית רבה כ"י וטיקן 30 [תיאודור-אלבק, פרשה מד, טו, עמ' 437])

³³ בהמשך מציגה המכילתא שיטה הפוכה של הדרשה:

ויש מחליפין בדבר,

'נופלת עליו' (בראשית טו 12) זו מלכות בבל שנ' 'נפלה נפלה בבל' (ישעיה כא 9),

'גדולה' (בראשית טו 12) זו מלכות מדי, שנ' 'גדל המלך אחשורוש' (אסתר ג 1),

'חשכה' (בראשית טו 12) זו מלכות יון, שהחשיכה עיניהם של ישראל בתענית,

'אימה' (שם) זו מלכות רביעית, שנ' 'דחילא ואימתני (=נוראה ואימה)' (דניאל ז 7). (מכילתא

דרבי ישמעאל, לפי כ"י אוקספורד 151 [הורוביץ-רבין, מס' יתרו, פרשה ט, עמ' 236])

³⁴ ר' חלבו מצא רמז נוסף בפרשת ברית בין הבתרים בכתוב 'אָתְּ הַגּוֹי אֲשֶׁר יַעֲבֹדוּ' וגו' (בראשית טו 14): "אמר ר' חלבו וגם את הגוי אשר יעבדו' וגו' (בראשית טו 14), גם וגם מצרים

וארבע מלכויות" (בראשית רבה לפי כ"י וטיקן 30 [תיאודור-אלבק, פרשה מד, יט, עמ' 441]).

³⁵ בכ"י וטיקן 30 בלטשצר, מכל מקום נראית מתוקנת יותר עדות נוסח אחרים 'בלשצר', ראה

במהדורת תיאודור-אלבק, עמ' 437. בלטשצר היה שמו הבבלי של דניאל (ראה בדניאל א 7),

ואילו שמו של מלך בבל היה בלשצר (ראה בדניאל ה 1).

³⁶ בכ"י וטיקן 30 'ביבשה', מכל מקום נראית מתוקנת יותר עדות יתר הנוסח 'כיבשה', ראה

במהדורת תיאודור-אלבק, עמ' 437.

³⁷ ר' אלעזר מסביר את הכינוי 'משולש' לפי רוחות השמים. כיבושיה של יוון היו לשלושה כיוונים

בלבד. ר' יוחנן מביא כראיה את תיאור האיל המנגח בדניאל פרק ח, ממנו עולה שהאיל יילחם

לשלושה כיוונים בלבד. כדאי לציין שזיהוי יוון כאיל מנוגד להקשר בדניאל, מאחר ושם האיל

מייצג את פרס וצפיר העזים מייצג את יוון. ראה ראב"ע ופירוש דעת מקרא על אתר.

³⁸ הצירוף 'ותור וגוזל' נתפרש כשם המלכות וכינוי למלכות, דהיינו, תור זו מלכות אדום, והיא

מכונה גוזל מאחר ודרכה לגזול אחרים.

באופן כזה קשרו החכמים את שני קצותיה של ההיסטוריה והראו שההיסטוריה של עם ישראל כרוכה, בשלבים רבים, בשעבוד לאומות העולם. תהליך היווצרותו של עם ישראל היה כרוך בשעבוד לאומה אחרת: "ידע תדע כי גר יהיה זרעך בארץ לא להם וגו'" (בראשית טו 13), ועוד יותר, מחורבן בית ראשון ואילך יהיה שעבוד מתמשך עד לימי מלכות "קדישי עליונין" (דניאל ז 27). מבחינה רעיונית יש כאן הרחבה של רעיון השעבוד למלכויות גם לתקופה שלפני החורבן. בכך קרבו החכמים את הסכימה של ארבע המלכויות של דניאל לסכימה החוץ-מקראית – דהיינו, אמנם ארבע המלכויות מתחילות במלכות בבל, שהחריבה את המקדש, מכל-מקום השעבוד לאומות העולם ליוה את ישראל מראשית קיומם.

להערכתנו העתקת המוטיב לתוך פרשת ברית בין הבתרים פתחה להעתקתו למקומות נוספים במקרא. לפירוש הכתוב הבעייתי בתחילת התורה "והארץ היתה תהו ובהו" וגו' (בראשית א 2) נתנו חכמי המדרש מספר טעמים. אחד מהם היא הצעתו של ר' שמעון בן לקיש:³⁹

ריש לקיש פתר קרייה במלכויות.
'והארץ היתה תהו' (בראשית א 2) זו בבל. 'ראיתי את הארץ והנה תהו' (ירמיה ד 23),
'ובהו' (בראשית א 2) זה מדי. 'ויבהילו להביא את המן' (אסתר ו 14),
'וחשך' (בראשית א 2) זה יוון, שהחשיכה עיניהם של ישראל, שונאיהם של ישראל, בגזרותיה, שהיתה אומרת להן לישראל כתבו על קרן שור שאין להם חלק באלהי ישראל,
'על פני תהום' (שם) זו מלכות הרשעה הזו, מה תהום הזה אין לו חקר כך מלכות הרשעה אין לה חקר,
'ורוח אלהים מרחפת' (שם) זה רוחו של משיח המלך. היך מה דאת אמר 'ונחה עליו רוח י"י רוח חכמה ובינה רוח עצה וגבורה רוח דעת ויראת י"י' (ישעיה יא 2). (בראשית רבה לפי כ"י וטיקן 60 [תיאודור-אלבק, פרשה ב, ד, עמ' 17-16])

דברי ריש לקיש עשויים להתפרש באופן הבא: הקב"ה צפה כבר בראשית הבריאה את כל מה שצפוי בעתיד מבחינה היסטורית. ארבע המלכויות, העתידות לשלוט בעולם בעתיד, הן שהקנו למעשי הבריאה את רשימת המושגים הבעייתיים: תהו ובהו, חושך ותהום, מכל מקום גם התקווה המשיחית לגאולת העולם נרמזת בכתוב זה. מסורת אחרת בבראשית רבה קשרה את ארבע המלכויות לסיפור גן עדן. לפי מסורת בבראשית רבה, הנמסרת בשם ר' יהושע בן לוי,⁴⁰ בתיאור גן עדן נרמזו ארבע

³⁹ ר' שמעון בן לקיש הוא אמורא מראשוני אמוראי א"י. לפי שמות החכמים ניתן לראות את התפתחות המגמה הפרשנית. בימי ר' נתן, עדיין עסוקים החכמים בהעתקת המוטיב אל תוך ברית הבתרים, ואילו בימי ריש לקיש ור' יהושע בן לוי (ראה לעיל הערה 32) הועתק המוטיב אל סיפורי הבריאה.
⁴⁰ ר' יהושע בן לוי מן הדור הראשון של אמוראי א"י.

המלכויות שתשלוטנה בעתיד בעולם. הרמזים שמצאו החכמים הם בחלוקת הנהר היוצא מעדן לארבעה נהרות שונים. כדלקמן:

אמר ליה ר' תנחומא ור' מנחמא בשם ר' יהושע בן לוי, עתיד הק' להשקות כוס תרעלה לאומות העולם ממקום שהדין יוצא, מה טעם 'ונהר יוצא מעדן להשקות את הגן [ומשם יפרד והיה לארבעה ראשים] (בראשית ב 10) – אילו ד' מלכויות כנגד ד' ראשים (בראשית רבה לפי כ"י וטיקן 60 [תיאודור-אלבק, פרשה טז, ד, עמ' 146-147])

גם בצליל העולה משמותיהם של הנהרות נרמזו שמות ארבע המלכויות:

'שם האחד פישון' (בראשית ב 11) זו בבל, על שם 'ופשו פרשיו' (חבקוק א 8),⁴¹ ...
'ושם הנהר השני גיחון' (בראשית ב 13) זו מדי, ... הוא הסובב את כל ארץ כוש' (שם), על שם 'המלך מהודו ועד כוש' (אסתר א 1)
'ושם הנהר השלישי חדקל' (בראשית ב 14) זו יוון, שהיתה חדה וקלה בגזירותיה, שהיתה אומרת לישראל כתבו על קרן שור, שאין לכם חלק באלהי ישראל...
'והנהר הרביעי הוא פרת' (שם) – זו אדום, שהיפירה והיצירה לעולמי, שהיפירה והיצירה לבניו, 'פרת' (שם) שפרת ורבת מברכתו שלזקן, פרת – שאני עתיד להפר לה בסוף, פרת – לשם סופה 'פורה דרכתי לבדי וגו' (ישעיה סג 3).⁴² (בראשית רבה לפי כ"י וטיקן 60 [תיאודור-אלבק, פרשה טז, ד, עמ' 147-148])

מבחינה פרשנית העתקת המודל של ארבע המלכויות לתיאור גן העדן נתאפשרה כנראה בגלל הדמיון בין ציור הנהרות למודל של הציור, המשותף לשני פרקי דניאל ולאחד הטקסטים הפרסיים: אחדות ממנה נפרדים ארבעה עצמים שונים – בתיאור הגן בבראשית פרק ב מוזכר נהר אחד שממנו נפרדים ארבעה נהרות שונים; בספר דניאל פרק ב צוין פסל אחד המורכב מארבע מתכות שונות; בפרק ז בדניאל, מוצג ים אחד ממנו עולות ארבע חיות שונות; בטקסט הפרסי, נגלה בחזיון גזע אחד ממנו יוצאים ארבעה ענפים שונים.⁴³ מבחינה רעיונית יש כאן המשך אותה מגמת הרחבה: ארבע המלכויות הן חלק חשוב מן הבריאה והן תוכנו כבר מתחילת קיומה. מעבר לכך, מן

⁴¹ וכידוע הכתוב בחבקוק שייך לתיאור עוצמתה של מלכות בבל, ראה: חב' א 6.

⁴² לזיהוי השם פרת עם אדום נתנו החכמים ארבעה טעמים שונים: הראשון והשלישי מלשון הפרה ופגיעה, שהיא מפרה ומצרה לעולם, או שהקב"ה יפר אותה, יפגע בה בעתיד; השני מלשון פריה ורביה, שהיא גדולה ורבה בזכות ברכתו של יעקב לעשו ('ברכתו של זקן'); הרביעי מלשון פרר, בדומה לפירושו של רד"ק לכתוב ביש' סג 3. בכתוב זה מתואר תהליך הריסתה של אדום לעתיד לבוא.

⁴³ *Zand-I Vohuman Yasn*, ed. Bahmangore Tehmuras Anklesaria, Bombay 1957, p. 101. וראה עוד פלוסר, עמ' 166.

הפרשנות על גן עדן עולה הבטחה מעודדת, לפיה ארבע המלכויות יתנו את הדין על מעשיהן. כוס התרעלה לאותן מלכויות, ובפרט סופה של המלכות הרביעית, נקבעה ושרירה בעולם כבר מראשית הבריאה.

מגמת העתקת המוטיב לכתובים נוספים במקרא נמשכה בימי האמוראים. בראש פרשה יג, ה בויקרא רבה,⁴⁴ בה מרוכזות מסורות רבות על אודות ארבע המלכויות, מובא ניסוח חריף: "אמ' ר' ישמעאל בר נחמן כל הנביאים ראו למלכויות בעיסוקן" (ויקרא רבה לפי כ"י וטיקן 32 [מרגליות, פרשה יג, ה, עמ' רפא]). ולפי החומר המדרשי המובא שם הידיעות על אודות שלטונן של המלכויות נתגלו בנוסף לדניאל גם לאדם הראשון,⁴⁵ לאברהם,⁴⁶ למשה,⁴⁷ לירמיהו⁴⁸ ולאסף.⁴⁹

נשאלת השאלה מה הניע את החכמים להפוך את המושג ארבע מלכויות למוטיב פרשני ולהעתיקו לכתובים רבים, ובפרט לסיפורי הבריאה. האם יש כאן התקרבות לסכימה החוץ-מקראית, הרואה במודל של ארבע מלכויות את כל תולדות ההיסטוריה האנושית, או שיש כאן מניע אחר. קודם כל נבחין שוב בין הסכימה החוץ-מקראית לבין המסורות של החכמים. לפי הסכימה החוץ-מקראית, הן הפרסית והן היוונית-רומית, ארבע מלכויות או ארבע התקופות, מתחילות בפועל בשחר האנושות. לעומת זאת לפי המסורות בספרות חז"ל ארבע המלכויות מתחילות תמיד במלכות בבל, בימי

⁴⁴ ויקרא רבה פרשה יג, ה (מרגליות, עמ' רפא-רצה).

⁴⁵ כאמור לעיל, כבר בב"ר פרשה טז, ד (תיאודור-אלבק, עמ' 146-148), נתפרשו בדרך זו שמות נהרות גן עדן.

⁴⁶ כאמור לעיל, בבראשית רבה פרשה מד, טו (תיאודור-אלבק, עמ' 437) נתפרשה כך ברית בין הבתרים, ובפרשה מא, ב (תיאודור-אלבק, עמ' 399) נרמזו ארבע המלכויות בשמות המלכים שנלחמו עם אברהם. בבראשית רבה פרשה סח, יג (תיאודור-אלבק, עמ' 789-790) נתפרש חלום יעקב כמרמז על חלום נבוכדנצר, וביקרא רבה פרשה כט, ב (מרגליות, עמ' תרע-תרעא), כבר נתפרש החלום כמלמד על שלטונן של ארבע המלכויות בעולם ועל מפלתן לעתיד לבוא. וראה דבריו של ירושלמי על אודות תפיסת ההיסטוריה אצל חז"ל המשתקפת במדרש על חלום יעקב בויקרא רבה, בתוך: י"ח ירושלמי, זכור: היסטוריה יהודית וזכרון יהודי (תרגם מאנגלית: ש' שביב), תל אביב תשמ"ח, עמ' 43. וכן גפני, שהביא מדרש זה במחקרו על תפיסת מבנה ההיסטוריה בספרות חז"ל, בתוך: I. Gafni, "Concepts of Periodization and Causality in Talmudic Literature", *Jewish History*, 10 1 (1996), pp. 24-25.

⁴⁷ בויקרא רבה פרשה יג, ה (מרגליות, עמ' רפה), מתפרשים בדרך זו דברי משה המתארים את אימת המדבר ונזכרים בתוכם בעלי חיים מסוכנים "במדבר הגדל והנורא נחש שרף ועקרב" (דברים ח 15). וכך נתפרשו למשה שמות החיות הטמאות שציין הכתוב "את הגמל ואת הארנבת ואת השפן" (שם יד 7) כמרמזות על שלושת המלכויות הראשונות (ויקרא רבה פרשה יג, ה, [מרגליות, עמ' רצ]). האמוראים ציינו שמשה אף גילה גם את זהות החיה הרביעית "ואת החזיר" (דב' יד 8) בתוך: ויקרא רבה פרשה יג, ה (מרגליות, עמ' רצא). בויקרא רבה פרשה טו, ט (מרגליות, עמ' שלח-שלט), נתפרשו בדרך זו שמות נגעי הצרעת; בדרך זו נתפרשה גם הזכרת שמות המתכות שנצרכו להקמת המשכן מתוך השוואתן למתכות בחלום נבוכדנצר בשמות רבה פרשה נא.

⁴⁸ בויקרא רבה פרשה יג, ה (מרגליות, עמ' רפז-רפט) מפרש בדרך זו את הנאמר בתוכחה ירמיהו הכוללת איומים על חיות שיפגעו בישראל "הכם אריה מיער זאב ערבות ישדדם נמר שקד על עריהם" (ירמיהו 6); וראה באסתר רבה, פתיחתות, ה, שם נתפרשו בדרך זו איומי הנביא עמוס "כאשר ינוס איש מפני הארי ופגעו הדב" (עמוס 19).

⁴⁹ ויקרא רבה פרשה יג, ה (מרגליות, עמ' רצא); וראה עוד באסתר רבה, פתיחתות, ה.

נבוכדנצר, ולא לפני כן. בשחר ההיסטוריה אמנם נקבעה כבר התכנית ובכל זאת יציאתה לאור היתה בפועל רק בסוף תקופת המקרא.

נראה בעינינו שהיה כאן שיקול תיאולוגי-אקטואלי שגבר כאן על שיקולים פרשניים-אקסגטיים. מבחינה תיאולוגית לרעיון של ארבע המלכויות היה כנראה ערך מוסף חשוב עבור החכמים. הרעיון שהקב"ה משגיח על ההיסטוריה האנושית נמצא כבר בוורסיות שונות בכל המקרא. ספר דניאל הוסיף פן מיוחד לכך, לדבריו, מתקופת החורבן ואילך צפויות לשלוט בהיסטוריה האנושית מלכויות ענק. הרעיון הזה נתן פשר להוויה הפוליטית ששררה מימי בית שני ואילך, ועשוי היה לענות על שאלות קיומיות קשות שהועלו לאחר חורבן בית שני – איך ניתן להסביר מציאות קיומית כל כך ממושכת תחת שלטונה האכזר של רומי? ועוד יותר, האם מציאות ללא מקדש מחד ושלטון ללא מיצרים שניתן לרומי מאידך, מבטאים את אכזבתו המוחלטת של הקב"ה מעם ישראל? המושג ארבע מלכויות השיב על השאלה בדרך הבאה: השעבוד לרומי, היא המלכות הרביעית לפי חז"ל, הוא חלק מתוכנית אלוהית קדומה, שנתגלתה במפורש לנביא דניאל מאות שנים לפני חורבן בית שני ויש לה רמזים בכל המקרא כולו. הניסיון למצוא עדויות לכך שהתוכנית הזו נרמזה כבר במקרא על חלקיו השונים מימים ימימה, ולפיכך מהווה כאמור חלק מתוכנית אלוהית מרגע בריאת העולם ואילך, ריכך במידת מה את השאלות הללו. מהתוכנית הזו יכלו להתעודד יושביה היהודיים של האימפריה הרומית, שהרי בימי חז"ל כבר היה ברור מאד ששלושת המלכויות שקדמו לרומי נעלמו לחלוטין, מה שמבשר שגם לזו הרביעית צפוי גורל דומה. מאחר שכך, עתידה רומי להיחרב ולאחריה אמורה להופיע ביום מן הימים מלכות נצחית של "קְדִישֵׁי עֲלִיּוֹנִין" (דניאל ז 18).⁵⁰ על היסוד האקטואלי של פרשיות ארבע המלכויות בספרות חז"ל ניתן ללמוד מהערה של אחד החכמים באחת מפרשיות שיר השירים רבה:

'על כן מלאו מתני חלחלה' (ישעיה כא 3)
 אמר ר' שמעון בן גמליאל על ידי שהריחו מקצת צרתן של מלכויות קצרה רוחן
 של אבותינו
 בתחלה לסבב את ארץ אדום ותקצר נפש העם בדרך' (במדבר כא 4),
 ירמיה אמ' 'בנפשנו נביא לחמנו' (איכה ה 9),
 דניאל אמ' 'אֶתְפָּרִית רִיחֵי אֲנָה דְנִיָּאל (=חלשה רוחי, אני דניאל)' (דניאל ז
 15),
 ישעיה אמ' 'על כן מלאו מתני חלחלה' (ישעיה כא 3),

⁵⁰ כדאי להעיר בהקשר זה שגם משך קיומו של בית שני רמוז לפי החיבור סדר עולם בספר דניאל. את הכתוב "שבעים שבעים נחתך על עמך ועל עיר קדשך לכלא הפשע" וגו' (דניאל ט 24) מפרש ר' יוסי כך: "ר' יוסי אומר: 'שבעים שבעים' (שם), משחרב בית המקדש הראשון ועד שחרב הבית האחרון – שבעים לחורבנו ארבע מאות ועשרים לבנינו" (סדר עולם פרק כח [מיליקובסקי]). היוצא מדבריו הוא שגם חורבן המקדש השני היה חלק מתכניתו העתיקה של האל.

אנו שאנו מובלעים בתוך מיעיהם כמה ימים וכמה שנים וכמה קצים וכמה עיבורים על אחת כמה וכמה (שיר השירים רבה לפי כ"י וטיקן 76 [וילנא, פרשה ג, ב])⁵¹

השורה האחרונה "אנו שאנו מובלעים בתוך מיעיהם כמה ימים וכמה שנים וכמה קצים וכמה עיבורים על אחת כמה וכמה" מעידה להערכתנו על היסוד האקטואלי ועל הצורך למצוא נחמה ועידוד בכל חלקי המקרא. צורך זה העצים את מגמת העתקת המוטיב של ארבע מלכויות לפרשנות חלקי המקרא השונים ואת הצבתו של המושג במרכז התודעה של החכמים.

*

התחום האחרון עליו נדון שבו בא לידי ביטוי עיצוב המושג בספרות חז"ל היא התאמתו של המושג לתפיסת עולמם של החכמים. להתאמה זו יש מספר ביטויים. נפתח בבעייתיות העולה מפרקי ארבע מלכויות בדניאל הנוגעת להצנעת ההיבט הלאומי. למרות שההיבט היהודי קיים בספר דניאל הוא כמעט זניח. לפי ספר דניאל המשותף לארבע המלכויות הוא כוח שלטוני עצום. אמנם בכל המלכות הראשונה, החריבה את המקדש בירושלים והגלתה את יושבי יהודה, ברם עיקר עניינה לפי ספר דניאל הוא שלטון ללא מיצרים שניתן לה.⁵² למעט המלכות הרביעית, עניינן המרכזי

⁵¹ קטע זה מרחיב את המסורת הקיימת כבר באיכה רבה: "ארשב"ג הראשונים על ידי שהריחו מקצת צרתן של ארבע מלכויות קצרה רוחן, אבותינו כתיב בהון 'ותקצר נפש העם בדרך' (במדבר כא 4), דניאל אמר 'אתכרית רוחי אנה' (דניאל ז 15), ישעיה אמר 'על כן מלאו מתני חלחלה' (ישעיה כא 3), ירמיה אמר 'בנפשנו נביא לחמנו' (איכה ה 9). אנו שנתונים בתוך ארבע מלכויות על אחת כמה וכמה" (איכה רבה [וילנא], פרשה ה, ט). וראה דבריו של לקס בנוגע ליחס בין שיר השירים רבה לאיכה רבה, בתוך: S.T. Lachs, "Prolegomena to Canticles Rabba", *JQR*, 55 (1965), pp. 250-269.

⁵² כמו שמוסבר לנבוכדנצר בידי דניאל "אנת הוא מלכא די רבת ותקפת ורבותר רבת ומטת לשמיא ושלטוןך לסוף ארעא (=אתה הוא המלך, אשר גדלת וחזקת, וגדולתך גדלה והגיעה לשמים, ושלטונך לקצה הארץ)" (דניאל ד 19). ההכרה שהשלטון ניתן מידי ה' למלכים היא הכרחית למלכים ובכך נבחנת המלכות ועל-כך נענש נבוכדנצר "עד די תנדע די שליט עלא במלכות אנשא ולמן די יצבא יתננה (=עד אשר תדע כי שליט העליון במלכות האדם. ולמי אשר ירצה יתננה)" (שם שם 22). בנוגע למלכות השנייה נאמר שהיא תהיה שפלה מן המלכות הראשונה (שם ב 39), ובכל זאת דימויה לדב טורף בשר (שם ז 5) מעיד על יכולת שליטה ופגיעה בעמים אחרים. לגבי המלכות השלישית נאמר במפורש "די תשלט בכל ארעא (=אשר תשלט בכל הארץ)" (שם ב 39), וכך גם בחזון החיות "ושלטון יתן לה" (=ושלטון ניתן לה) (שם ז 6). על המלכות הרביעית נאמר שתהיה חזקה כברזל (שם ב 40), אם כי לאחר זמן תתפלג (שם שם 41) וכתוצאה מכך "תסוף מן קצת מלכותא תהיה תקיפה ומנה תהיה תבירה" (=מקצת המלכות תהיה חזקה וממנה תהיה שבורה) (שם שם 42). לפי חזון ארבע החיות בימיה של המלכות הרביעית תשעבד המלכות את ישראל (שם ז 21) ותפגע בהם ובדתם (שם שם 25), עד שיעשה ה' בה דין (שם שם 22) במועד מסוים (שם שם 28), שבעקבותיו תינתן המלכות לקדושי העליונים לנצה (שם שם 22). יש לציין שגם כאשר דניאל מתפלל ומזכיר את חורבן ירושלים אין הוא מציין כלל שזו פעולתה של בבל אלא פועל יוצא של חטאי העם: "ונקם את דברו אשר דבר עלינו ועל שפטינו אשר שפטינו לקביא עלינו רעה גדלה אשר לא נעשתה תחת כל השמים פאשר נעשתה בירושלם" (דניאל ט 12).

של שלושת המלכויות הוא הכוח השלטוני העצום שניתן בידן לשלוט בכל העולם, לאו דווקא בישראל. לעומת זאת החכמים במקומות רבים הדגישו בעניינן של המלכויות דווקא את יחסן לישראל.

אחד הקטעים הקדומים ביותר בספרות חז"ל, שבו ממקדים החכמים את עניינן של המלכויות בעם ישראל, מובא במכילתא:

וכן את מוצא שכל אומה ששיעבדה את ישראל שלטה מסוף העולם ועד סופו בשביל כבודן של ישראל,
 במלכי בבל מהו או 'וְהָיָה הַגּוֹי וְהַמְּמַלְכָה אֲשֶׁר לֹא יַעֲבְדוּ אֶתְּךָ וְנִבְוֹכְדָנָאֲצָר' וגו' (ירמיה כז 8),
 במלכי מדי מהו או 'בְּאֲדָנִי דְרִיגֵיךָ מִלְכָּא פְתַב לְכָל עַמְמֵי אַמְיָא וְלִשְׁנֵי דִי דִירִין בְּכָל אַרְעָא וְשִׁלְמִכּוֹן יִשְׁגָּא (= אז כתב דריוש לכל העמים, האומות והלשונות, הדרים בכל הארץ, שלומכם ישגה)' (דניאל ו 26),
 במלכי יון מה הוא או 'וְאַרְבָּעָה רֵאשִׁין לְחִינְתָּא וְשִׁלְטָן יְהִיב לָהּ (=וארבעה ראשים לחיה וממשלה נתנה לה)' (שם ז 6),
 במלכות רביעית מהו אומר 'וְתִאֲכַל כָּל אַרְעָא וְתִדְוִשְׁנָה וְתִדְקַנָּה (=ותאכל כל הארץ, ותדושנה ותדקנה)' (שם שם 23),
 הא ללמדך שכל אומה ומלכות ששיעבדה את ישראל שלטה מסוף העולם ועד סופו בשביל כבודן של ישראל. (מכילתא דרבי ישמעאל לפי כ"י אוקספורד 151 [הורוביץ-רבין, מסכת בשלח, פרשה א, עמ' 87]).

בקטע זה משתמשים החכמים בתיאור המקראי, לפיו המאפיין הבולט של המלכויות הוא כוח שלטוני עצום, ברם הם מחברים לו רעיון שהופך להיות מרכז העניין "בשביל כבודן של ישראל". מכאן ואילך נמצא בספרות חז"ל הבלטה ניכרת של עניינם של ישראל בנוגע לארבע המלכויות.⁵³

בעייתיות נוספת העולה מן המושג ארבע מלכויות בספר דניאל קשורה לשאלות תיאולוגיות. מנבואות דניאל עולה תפיסה כמעט דטרמיניסטית של ההיסטוריה. לפי הספר, למן התקופה הבבלית ואילך, יתנהל העולם האנושי בידי ארבע מלכויות ענק זו אחר זו, שרשעתן נרמזת בכמה אופנים. יש כאן בעייתיות תיאולוגית כפולה. הראשונה נוגעת לבחירה החופשית של האדם. אם הבחירה החופשית היא יסוד כה מרכזי איך ייתכן שנקבעו מראש סדרי היסטוריה כה ברורים? שאלה זו נוגעת גם להיסטוריה היהודית וגם להיסטוריה של המלכויות. בעייתיות שנייה נוגעת לתורת הגמול, במה זכו מלכויות אלו לעוצמה כה רבה ולמשך זמן כה רב.⁵⁴

על שאלות אלו נתנו החכמים את הדעת במספר מקומות. בחיבור בראשית רבה מובאת מסורת ממנה משתמע שהשימוש במלכויות נבחר ביד אברהם, אבי האומה, או

⁵³ ראה לעיל הערה 10.

⁵⁴ כזעקתם של חבקוק וירמיהו על הבבלים: "לְמָה תְּבִיט בּוֹגְדִים תַּחֲרִישׁ בְּבַלְעַ קְשָׁע צְדִיק מִמְּנוֹ" (חבקוק א 13); "מִדּוֹעַ דָּרְךְ רְשָׁעִים צְלָחָה" (ירמיה יב 1), וכקריאתו הכואבת של מחבר חזון עזרא: "האמנם מיטיבים לעשות יושבי בבל ועל כן הם מושלים בציון?!!" (חזון עזרא א 27).

בידי הקב"ה, כברירת מחזל מתוך שתי אפשרויות ענישה שהוצעו לישראל – גיהנום ומלכויות:

'והנה תנור עשן ולפיד אש' (בראשית טו 17) שמעון בר ווה⁵⁵ בשם ר' יוחנן ארבעה דברים הראה לו גיהנום ומלכויות ומתן תורה ובית המקדש, אמ' לו, כל זמן שבניך עסוקים בשמים הן ניצולין משמים, פרשו משמים הן נידונין בשמים, אמ' לו במה אתה רוצה שירדו בניך בגיהנום או במלכויות, ר' חננא בר פפא אמ' אברהם בירר לו את המלכויות, ר' יודן ור' אידי ר' חמא בר' חנינא זקן אחד משם ר'. הקב"ה בירר לו את המלכויות 'אם לא כי צורם מכרם' (דברים לב 30), זה אברהם, 'וי"י הסגירם' (שם)⁵⁶ (בראשית רבה, פרשה מד, כא [תיאודור-אלבק, עמ' 443-444])

לפי שתי שיטות החכמים הבחירה במלכויות כדרך להענישת ישראל במהלך הדורות, מרככת במידת מה את הבעיה הדטרמיניסטית. אמנם מדובר בקביעה מראש לכל הדורות, מכל מקום היא נובעת מתוך בחירה בין ברירות ומתוך מגמה להיטיב עם ישראל שלא לדונם בדינה של גיהנום.

במקום אחר מציג המדרש תשובה נוספת לבעיית הדטרמיניזם – לא מדובר בתכנית היסטורית מדויקת אלא בתוכנית היסטורית עמומה המאפשרת מספר אופציות. בויקרא רבה מביא המדרש שתי אפשרויות היסטוריות המשתמעות מן הכתובים, התלויות במעשיהם של ישראל:

דניאל ראה את המלכויות בעיסוקן. 'תִּזְהַר הַנִּית בְּתַזְנוּי עִם לִילְיָא וְאָרוּ אַרְבַּע רוּחֵי שְׁמַיָא מְגִיחִין לְיִמְאָא רַבָּא: וְאֶרְבַּע חֵינֵן רַבְרָבֵן סִלְקֵן מִן יִמְאָא' (דנ' ז 2-3) אם זכיתם מן ימא ואם לאו מן חורשא.

הדא חיותא כד סלקא מן ימא לית היא ממכיא, סלקא מן חורשא היא ממכיא (=החיה הזאת כשהיא עולה מן הים אין היא מזיקה, כשהיא עולה מן היער היא מזיקה).

דכואתא 'יכרסמנה חזיר מיער' (תהלים פ 14), אם זכיתם מן היאור ואם לאו מן היער.

הדא חיותא כד סלקא מן נהרא לית היא ממכיא, סלקא מן חורשא היא ממכיא. (ויקרא רבה פרשה יג, ה [מרגליות, עמ' רפז-רפז])⁵⁷

ובניסוחו של החיבור שיר השירים רבה:

ר' יוחנן אמ' 'שְׁנַן דָּא מִן דָּא' (דנ' ז 3), מכותיהן שונות זו מזו

⁵⁵ בעדי נוסח אחרים 'אבא', ראה במהדורת תיאודור-אלבק, עמ' 443.

⁵⁶ בהמשך מביא המדרש גרסה קצת שונה של המחלוקת בין ר' חנניה בר פפא לר' יודן.

⁵⁷ ועיין עוד בהערותיו של המהדיר בנוגע למקבילות של מסורת זו בספרות חז"ל: ויקרא רבה (מרגליות), עמ' רפו.

אם זכיתם מן ימא ואם לאו מן חורשא,
 מה הדא חיותא סלקא מן ימא ולא מכיה נפקא מן חורשא מכיה,
 כך אם זכיתם אין אומות העולם מושלות בכם,
 דכותה 'יכרסמנה חזיר מיער' (תה' פ 14), עי"ן תלויה,
 אם זכיתם מן היאר ואם לאו מן היער,
 מה הדא חיותא סלקא מן נהרא ולא מכיה נפקא מן חורשא מכיה⁵⁸ (שיר
 השירים רבה לפי כ"י וטיקן 76 [וילנא, ג, ב])

לפי המסורת הזאת התכנית ההיסטורית אמנם קבועה, תהיינה ארבע מלכויות, ובכל זאת שיעבודם של ישראל תחת ידן תלוי במעשיהם של ישראל ("אם זכיתם אין אומות העולם מושלות בכם").⁵⁹

בנוגע לשאלת הגמול, מדוע ניתן לאומות הרעות הללו כוח שלטוני כה רב, השיבו החכמים תשובה, שכבר התייחסנו אליה בהקשר אחר: הכוח השלטוני הרב אינו אלא לכבודם של ישראל! כמו שהובא במכילתא: "וכן את מוצא שכל אומה ששיעבדה את ישראל שלטה מסוף העולם ועד סופו בשביל כבודן של ישראל" (מכילתא לפי כ"י אוקספורד 151 [הורוביץ-רבין, מסכת בשלח, פרשה א, עמ' 87]). דהיינו, מאחר

⁵⁸ במסכת אבות דרבי נתן מצאנו דרשה דומה המבוססת על הכתיב של המילה 'מיער' בתהילים פ. כדלקמן:

הרי הוא אומר 'יכרסמנה חזיר מיער' (תהילים פ 14) יכרסמנה חזיר מיאור כתיב. זה מלכות רומי הוא הורג נפשות ומזיק ודורס, כך, 'יכרסמנה חזיר מיער' (שם), זה מלכות רומי, שבזמן שאין ישראל עושין רצונו של מקום, אומות העולם דומות עליהם כחזיר מיער. מה חזיר מיער הורג נפשות ומזיק את הבהמות ומלקה בני אדם. כך כל זמן שאין ישראל עושים רצונו של מקום אומות העולם הורגין אותם ומזיקין אותם. וכל זמן שישראל עושין רצונו של מקום אין אומות העולם מושלין בהן כחזיר של יאור. מה חזיר של יאור אינו הורג נפשות ואינו מזיק לבריות, כך כל זמן שישראל עושין רצונו, אין אומה ולשון הורגין בהן ומזיקין בהן ולא מלקין אותן. לכך נכתב חזיר מיאור. (אבות דרבי נתן נוסחא א לפי כ"י ניו יורק 25 [שכטר, פרק לד, עמ' 100]).
 כדאי לציין שבטקסט המקראי שלפנינו לא קיים כתיב 'יאר', הנזכר בדרשה, ובכל זאת העי"ן במילה 'יער' תלויה, וזה כנראה היה בסיס לדרשה.

⁵⁹ מבחינה פרשנית אם בוחנים את המושג ארבע מלכויות בספר דניאל עצמו יש לתפיסה על מה להתבסס. קודם כל פגיעתן של ארבע המלכויות בישראל לא מובלטת כלל בספר והיא מצוינת בקיצור רק בנוגע למלכות הרביעית. מתוך כך ניתן להסיק שארבע המלכויות לא בהכרח תפגענה בישראל. יתר על כן, כפי שהזכרנו לעיל, לאחר חזיון ארבע חיות הטרף בפרק ז, מציג הספר חזיון נוסף הנוגע לשתיים מן המלכויות, פרס ויוון, המיוצגות ע"י שתי חיות מבויתות, האיל וצפיר העזים. השניות בה הוצגו המלכויות יכלה אף היא להוות בסיס פרשני לביסוס התפיסה שהנבואה איננה קובעת סדרי היסטוריה מוחלטים והם נתונים לשינוי על פי בחירת האדם. כך בפירוש דעת מקרא בהקדמה לדניאל פרק ח, עמ' קצ. מבחינה מסוימת אנו מציעים לראות את החזון בפרק ח כפרשנות לחזון בפרק ז. על הפרשנות הפנים מקראית בתוך ספר דניאל ושל ספר דניאל בנוגע לכתובים אחרים כתב ניב: M. A. Knibb, "You are Indeed Wiser than Daniel", in: *The Book of Daniel in the Light of New Finding* (ed. A.S. Van Der Woude), Leuven 1993, pp. 399-411; idem, "The Book of Daniel in its Context", in: *The Book of Daniel – Composition and Reception* (eds. J. J. Collins and P.W. Flint), Leiden-Boston 2001, pp. 26-35.

ותפקידן ההיסטורי של ארבע המלכויות היה לשמש כלי בידי ההשגחה לשיעבודם של ישראל הוענק להן כוח שלטוני רב.

במסורות אחרות תלו החכמים את עוצמתן של המלכויות בשכר שניתן להן על מעשים טובים שעשו. קיימת מסורת הנותנת טעם ההולם את תורת הגמול בנוגע לכוח שניתן למלכות בבל. לפי המסורת הזאת, מלכות בבל נבחרה להיות אחת מארבע המלכויות כשכר על התנהגותו הנעלה של אחד ממלכי בבל הקדומים:

ואי זה זכות היה לו?

'בעת ההוא שלח מרדך בלאדן' (ישעיה לט 1), אמרו, מרודך עובד לחמה היה, והיה למוד לאכול בשש שעות, וישן לו עד ט' שעות, וכיון שחזר גלגל חמה בימי חזקיהו מלך יהודה ישן לו, ועמד ומצאו שחרית, בקש להרוג כל חיילותיו, אמר להם, הנחתם אותי ישן כל היום וכל הלילה, אמרין ליה, יומא הוא דחזר, אמר להם, ואי זה אלוה החזירו, אמרו לו, אלוהו של חזקיהו החזירו, אמר להם, וכי יש אלוה גדול מאלהי, אמרו לו, אלוהו של חזקיהו גדול הוא מאלהיך,

מיד שלח ספרים ומנחה לחזקיהו, הדא הוא דכתיב 'בעת ההוא שלח מרדך בלאדן' (שם), ומה כתב בהן, שלום לחזקיהו, שלום לאלהא רבה, שלום לירושלים, וכיון שיצאו הכתבים נתישב על דעתו, אמר לא עשיתי כהוגן, הקדמתי שלומי של חזקיהו לאלוהו,

מיד עמד מכסאו ופסע שלש פסיעות והחזיר הכתובים, וכתב כתבים אחרים תחתיהם, וכתב בהן, שלום לאלהא רבה של חזקיהו, ושלום לחזקיהו, ושלום לירושלים.

אמר הקב"ה, אתה עמדת מכסאך ופסעת שלש פסיעות לכבודי חייך שאני מעמיד ממך שלשה מלכים קוזמוקרוטין שולטין מסוף העולם ועד סופו ואלו הן, נבוכדנצר ואויל מרודך ובלשצר, וכיון שעמדו וחרפו קעקע הקב"ה ביצתן מן העולם והעמיד אחרים תחתיהם. (שיר השירים רבה [וילנא], פרשה ג, ב)⁶⁰

לפי ההסבר הזה כוחה של בבל ניתן כשכר על התנהגות מופתית של אחד ממייסדי המלכות. גם בנוגע למלכות יון תלו החכמים את עוצמתה של מלכות יון בשכר על כיבוד אב שהפגין יפת: "ומה זכות היתה ביון. בזכותו של יפת שחס על כבוד אביו, כמה שנאמר 'ויקח שם ויפת את השמלה' (בר' ט 23)" (שיר השירים זוטא, פרשה א, עמ' 21). אף בנוגע למלכות רומי ניסו החכמים למצוא פשר לעוצמתה המתמשכת אל נוכח מעשיה הרעים. ובמספר מסורות תלו החכמים את עוצמתה המתמשכת של מלכות זו במעשים טובים שעשה אביה הקדמוני: "צדקה שעשה עשו היא גרמה לו שקבל מלכות יותר"⁶¹ (שם); "בוא וראה מצות כיבוד אב ואם כמה חביבה לפני הקב"ה, שאין

⁶⁰ וראה עוד מקבילות דומות בתוך: פסיקתא דרב כהנא, פסקא ב, ה (מנדלבוים, עמ' 23-24); אסתר רבה ג, א; בבלי סנהדרין צו ע"א; תנחומא (ורשא), פרשת כי תשא, ה.

⁶¹ מועלם טענה שיש לראות מדרש זה על רקע עדויות על הנוהג, שהנהיגו הרומאים, לחלק תבואה לעניים, בתוך: י' מועלם, עשו ועמלק כמטאפורות לרומי במדרשי חז"ל, עבודת גמר, אוניברסיטת בר-אילן, רמת גן תשס"ו, עמ' 84.

הקב"ה מקפח שכרו בין צדיק בין רשע, מנלן מעשו הרשע, על ידי שכיבד את אביו נתן לו הקב"ה את כל הכבוד הזה" (תנחומא [בובר] קדושים, טו, עמ' 80).⁶² במקום אחר תלו החכמים את עוצמתה הכלכלית של רומי בברכה שברך יצחק את עשו: 'ויען יצחק אביו ויאמר אליו הנה משמני הארץ' (בר' כז 39) וגו' זו איטלייא, 'ומטל השמים מעל' (שם), זו בית גברין. ד"א 'הנה משמני הארץ' (שם) וגו', מן שמיניה דארעה מן הן מתעבדא ארעא שמניא שמינין מן טלא, ומטל השמים מעל (שם). (בראשית רבה [תיאודור-אלבק], סז ו, עמ' 761)

*

נמצינו למדים שמסורות ארבע המלכויות בספרות חז"ל עיצבו מחדש את מושג ארבע המלכויות המקראי במספר דרכים. החכמים אימצו פרשנות בתר-מקראית שהתאימה את פרשנות הנבואות לשינויים ההיסטוריים שהתחוללו עם הכיבוש הרומי. הם הפכו את המושג ארבע מלכויות ממושג מינורי, בשולי המקרא, למושג מרכזי בפירושיהם למקרא. כמו-כן ראינו שבמסורות בספרות חז"ל ניתן טעם לשאלות תיאולוגיות שעלו לאור נבואות ארבע המלכויות המקראיות. שינויים אלו יצרו תפיסה מעודכנת, רלבנטית למציאות הפוליטית החדשה, ובד בבד הולמת את עולמם הרוחני של החכמים.

⁶² וראה גם תנחומא (בובר) תולדות, כד, עמ' 144.